

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК 3477.78:254

Леонід Кравчук

ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ НОВОСТВОРЕНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ХОДІ РАДЯНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПЕРІОД 1939–1941 РР.

У статті розглядаються основні аспекти реалізації радянської моделі системи освіти і виховання дітей Тернопільщини в реконструйованих та нововідкритих школах в ході радянізації краю в 1939–1941 рр.

Ключові слова: освіта, школа, радянський вчитель, соціалістична культура, комсомолець.

Наукова новизна статті полягає в тому, що автор чи не вперше здійснено аналіз проблеми радянізації краю та висвітлення перетворень у системі освіти Тернопільщини як в державних установах, так і в громадському-культурному житті краю.

Об'єкт дослідження радянізаційні процеси, що відбувалися в Західній Україні у 1939–1941 рр.

Предмет дослідження – особливості формування матеріально-технічної бази новостворених закладів освіти в ході радянізації Тернопільщини в 1939–1941 рр.

Мета статті – дослідити особливості формування матеріально-технічної бази новостворених закладів освіти в ході радянізації Тернопільщини в 1939–1941 рр.

Завдання статті полягає в порівняльному аналізі радянських перетворень, що мали місце в системі освіти, які реально відбувалися в освітньо-культурному житті населення новоутвореної Тернопільської області та їх наслідки, як «позитивні» радянські, так і негативні, що мали трагічні наслідки в подальшій долі корінного населення.

Основним джерелом матеріального забезпечення навчальних закладів та органів управління освітою були обласні фонди будівельних, технічних, паливно-енергетичних, сировинних та інших матеріалів і ресурсів, розподілом яких займався обласний плановий відділ. Показовим у цьому плані виступає «План розподілу паперу із фондів першого кварталу 1941 року по Тернопільській області», підписаний головою обласного плану. Із однієї тонни паперу, передбаченого на потреби різних організацій та установ області, 600 кг виділено виконкомам районних рад, що можна означити як «першу групу потреб». До «другої групи потреб» віднесено обласні фінансовий і земельний відділи та обласний військкомат, які отримали в сукупному по 30 кг паперу на квартал. Сюди ж необхідно зарахувати і народну освіту, яку в розподілі фондів представляли облвно, обласний інститут удосконалення учителів та освітянська торгівельна організація «Укршкілпостач», що отримували по 30–35 кг паперу для потреб шкіл області та для внутрішніх потреб установи. Організації, віднесені до «третьої групи потреб», отримували по 20 кг паперу, а решта – по 5–10 [6, арк. 13]. Саме такий фондовий підхід до розподілу матеріалів створив можливості для породження корупційного принципу «вибити із центральних фондів», навколо якого оформилась корупційна схема «установа розпоряднику фондів – «гонорар», розпорядник фондів установі – додаткові фондові матеріали».

Функціонував ще один офіційний, дозволений нормативами чинного законодавства, шлях одержання додаткових засобів матеріально-технічного забезпечення навчального процесу із державних фондів – офіційне звернення керівництва навчального закладу до вищого (згідно управлінської субординації) керівного освітянського органу. Прикладом може служити лист дирекції Кременецького державного учительського інституту від 22 серпня 1940 р. до Тернопільського обласного відділу народної освіти з проханням «відпустити матеріали, необхідні для завершення нового будівництва». Серед 26 найменувань – 50 м³ дощок, 300 м³ фанери, 200 м³ дубового паркету, 200 листів покрівельної жерсті, 3 тис. штук вогнетривкої цегли, 15 т цементу, 200 кг оліфи, карбід, кисневі балони, цвяхи, віконне скло, лінолеум, а також 30 л бензину і 40 л 96 % спирту [5, арк. 4].

Привертають увагу обсяги «заявки» на бензин і спирт. З цього приводу виникає декілька запитань. Чому серед будівельних матеріалів виявився спирт? Чому для будівництва нового приміщення потреба у спирті виявилася більшою за потребу у бензині? Чи помітило таку невідповідність обласне керівництво? Яким чином і в яких обсягах облвно задовільнило прохання учительського інституту, невідомо. Однак з цього стає зрозумілим, що керівництво навчальних закладів постійно відчувало гостру потребу в матеріально-технічних засобах, а тому змушене було

виявляти «господарську кмітливість і винахідливість», аби будь-яким чином отримати необхідний матеріальний ресурс для забезпечення навчально-виховного процесу.

Зазначимо, що навчальним закладам була надана, хоч і обмежена, можливість самостійно заробляти кошти для розширення, вдосконалення та утримання своєї матеріально-технічної бази. З цього приводу звернемося до одного оригінального документа, що зберігається у фондах Державного архіву Тернопільської області. Йдеться про наказ № 6381 заступника наркома освіти УРСР тов. Бухало С. М. від 15 грудня 1939 р. Хоча цей наказ стосується Одеського державного педагогічного інституту, його наявність у Тернополі свідчить про те, що він був чинним і для вищих закладів освіти західноукраїнського регіону. В наказі зазначено «дозволити існування у складі Одеського державного педагогічного інституту таких підсобних закладів: а) пральня, б) столярна майстерня. Вищезгадані підсобні заклади діють на основах повної самооплатності, без будь-якого фінансування з державного бюджету чи спец кошті педінституту. Статут, план роботи, кошторис і звітність по цих закладах затверджує директор педінституту. Для перерахунку коштів і проведення розрахункових операцій по допоміжних закладах директору педінституту дозволяється відкрити окремий поточний рахунок в Держбанку згідно з дозволом НКФ УРСР № 5/258 від 16 травня 1938 року» [5, арк. 1].

Додатком до згаданого наказу служить наявне в цих же архівних фондах «Положення про столярну майстерню педінституту», затверджене директором тодішнього Одеського державного педагогічного інституту. У положенні зафіксовано, що майстерня організована на підставі цитованого нами наказу № 6381 з метою здешевлення і покращення робіт з культурно-побутового обслуговування студентів і господарського обслуговування інституту. Зазначено, що майстерня входить до складу адміністративно-господарської частини вузу, але існує поза бюджетом інституту на засадах госпрозрахункової одиниці із самостійним балансом, здійснюючи усі свої фінансові операції через поточний рахунок у Держбанку, відкритий для допоміжних структур інституту. Майстерня має виробничу програму, кошторис і штат, затверджені помічником директора педінституту з адмінгоспчастини, і виконує всі роботи за цінами, затвердженими ним же. Облік і звітність майстерні знаходиться у безпосередньому підпорядкуванні головного бухгалтера інституту. Прийом, звільнення і переведення працівників майстерні здійснюється наказом помічника директора педінституту з адмінгоспчастини за поданням завідувача майстернею. Завідувач майстернею виконує всі функції, необхідні для забезпечення господарських і виробничих потреб майстерні і несе персональну відповідальність за дотримання правил техніки безпеки, протипожежних заходів, санітарних та інших правил, обов'язкових для підприємств усупільненого сектора. Однак баланси і річний звіт майстерні затверджує директор педагогічного інституту [5, арк. 2]. Така детальна регламентація діяльності госпрозрахункової одиниці начального закладу засвідчувала можливості цієї господарсько-економічної структури самостійно здійснювати виробничу діяльність, а отже, і виконувати функції додаткового джерела матеріально-технічного забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів. Сама декларація нормативної мети діяльності столярної майстерні – «здешевлення обслуговування» – вказує на майстерню як позабюджетне джерело задоволення матеріальних потреб навчального закладу. Привертає увагу і те, що в положенні про майстерню не йдеться про використання її як навчально-практичної бази трудового навчання і виховання студентів чи про участь студентів у виробничому процесі як форми виробничої практики, передбаченої навчальними планами багатьох педагогічних спеціальностей. З часом досвід одеситів запозичили на Тернопільщині: виробничі структури у різних їх формах і масштабах почали працювати у різних навчальних закладах області (Кременецькому учительському інституті, технікумах, професійно-технічних училищах).

До формування та розширення навчально-матеріальної бази реформованих і новостворюваних навчальних закладів західноукраїнських областей залучалися вищі заклади освіти радянської України, що здійснювалося різними способами. Показовим у цьому плані був зв'язок Кременецького учительського інституту з Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка – столичним навчальним закладом, заснованим століття перед цим на базі перевезених до Києва матеріально-технічних ресурсів і навчально-методичного обладнання, в тому числі бібліотеки, ліквідованого у Кременці відомого Волинського ліцею. Керівництво учительського інституту звернулося до свого історичного освітнього спадкоємця щодо допомоги у справі забезпечення навчального процесу науковою і навчально-методичною літературою. Дирекція університетської бібліотеки у листі-відповіді заявила про готовність допомогти інституту за змістом прохання, насамперед в інформуванні про періодичні видання, необхідні навчальному закладу у підготовці фахівців, що можна повноцінно здійснити лише з урахуванням профілів підготовки та спеціальностей, за навчальними планами яких працює інститут. Окрім цього, бібліотека університету надала інституту інформацію про республіканські та союзні видавництва і книготоргівельні організації, що здійснюють розповсюдження академічної літератури для вищих

закладів освіти, як-от, відділення «Академкниги» АН СРСР у Києві, книжковий магазин «Київ» АН УРСР, а також бібліотечні колектори «Укркниготоргу», який постачав літературу бібліотекам України і московський колектор наукових бібліотек. Саме до них необхідно звертатися керівництву навчальних закладів щодо поповнення книжкового фонду своїх бібліотек. Столичні фахівці пропонують провінційним колегам скористатися послугами системи «Книга – поштою», для чого необхідно попередньо ознайомитися з бібліографічним виданнями Всесоюзної книжкової палати та книжкової палати УРСР. Серед столичних рекомендацій кременчанам рекомендувалося передплатити декілька бібліографічних видань, насамперед, «Книга і пролетарська революція», «Марксистсько-ленінська література», «На допомогу марксистсько-ленінській освіті» (усі – російською мовою). Дирекція університетської бібліотеки обіцяла: «З отриманням від вас даних про профіль вашого закладу ми, можливо, зуміємо надіслати вам деякі видання нашого університету» і пропонувала: «Були б вам вдячними за інформацію щодо можливості отримати від вас у формі обміну чи купівлі видання, що опубліковані західноєвропейськими мовами впродовж 1914–1939 рр. з таких дисциплін, як фізика, математика, зоологія, ботаніка, геологія, географія, література, історія, юридичні науки, лінгвістика» [5, арк. 3].

До листа додано список журналів і газет, передплачених бібліотекою університету на 1940 р. і необхідних для інформаційного забезпечення навчально-виховного процесу. Серед 261 періодичного видання лише 40 – україномовні. Причому до обов'язкових для використання у науково-педагогічній роботі віднесені «Антирелигиозник», «Безбожник», «Большевик», «Большовик України», «Большевицкая печать», «Блокнот агитатора», «Ворошиловский стрелок», «За комуністичне виховання дошкільника», «За більшовицьку пропаганду і агітацію», «Коммунистическое строительство», «Комсомольский пропагандист», «Комуністична освіта», «Политпросветработа», «Под знаменем марксизма», «Партийное строительство», «Пропагандист», «Партійний робітник України», «Сталинское племя», «Комсомольская правда», «Молодой колхозник» і т.п. Про ідеологічний акцент інформаційно-літературного забезпечення навчального процесу свідчать штучно заідеологізовані назви періодичних видань за тематикою різних наукових профілів і сфер суспільного життя: «Вопросы советской торговли», «Красный библиотекарь», «Советская музыка», «Советское студенчество», «Советское фото», «Советская наука», «Советская агрономия», «Советские субтропики». Крім них, «советськими» виявилися ботаніка, Арктика, мистецтво та багато іншого. За назвами періодичних видань все інше підпадало під категорію «соціалістичне»: «Соціалістична культура», «Соціалістичне сільське господарство», «Социалистическое животноводство», «Соціалістичне тваринництво», «Социалистическое земледелие» [7, с. 7]. Якщо весь перелік періодичних видань привести до спільного знаменника, то інформаційно-літературне забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів у вищому закладі освіти мало бути «комуністичним», «радянським», «соціалістичним» – і ніяким іншим, бо навіть природничо-наукові дисципліни і галузі аграрної науки повинні мати ідеологічне «забарвлення».

Забезпечення навчальних закладів, насамперед загальноосвітніх шкіл, навчальною літературою, наочним і письмовим приладдям здійснювало Українське об'єднання державної торгівлі «Укркниготорг», що мало свої контори в усіх областях України. Підрозділи «Укркниготоргу», бібліотечні колектори, здійснювали планове комплектування шкільних бібліотек соціально-економічною, художньою, дитячою, педагогічною та іншою літературою для позашкільного читання учнів і для учителів. Книги надсилалися школам в оправі та з повною бібліотечною обробкою. У каталозі «Укркниготоргу» на 1941 р. вміщено звернення Народного комісаріату освіти (далі – НКО) УРСР і керівництва «Укркниготоргу» до місцевих відділів народної освіти, обласних контор і спеціальних магазинів, керівників шкіл з пропозицією впорядкувати забезпечення шкіл необхідною літературою, навчальним обладнанням і наочним приладдям через своєчасне укладання відповідних угод навчальних закладів із «Укркниготоргом». Бланки угоди і перелік наявних елементів навчально-матеріальної бази містилися в каталозі, який пропонував наочне приладдя та обладнання для 12 шкільних предметів (з історії та географії наочність була російськомовною). Вказувалися адреси обласних контор «Укркниготоргу» та бібліотечних колекторів і наголошувалося: «Вимагайте в магазинах «Укркниготоргу» твори Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна». Найдорожчим наочним обладнанням, запропонованим каталогом, був комплект плівок для алюмінію з історії ВКП(б) – 196 крб. У той же час аналогічні плівки з історії країни коштували до 20 крб. [8].

Слід зауважити, що у формуванні навчально-матеріальної бази школи дирекція навчального закладу орієнтувалася на вказівки та інструкції НКО РРФСР. Таким, наприклад, був посібник для учителів «Оборудование лаборатории по физике в средней школе» (Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва, 1934 г.). Оперативно здійснювався перехід на нові радянські посібники. З україномовними підручниками особливих проблем не виникало: поліграфічні

підприємства УРСР видрукували додаткові тиражі. Для польських шкіл посібники з точних наук перекладалися з відповідних російських. У січні 1940 р. до західних областей УРСР надіслали 7 млн нових підручників. Для створення польських посібників з гуманітарних дисциплін терміново організували авторські колективи. Першоелементом матеріальної бази навчального закладу були навчальні приміщення. До квітня 1940 р. під дитячі установи, школи й інші учбові заклади передано 439 будинків, конфіскованих у «класових ворогів». Також здійснено прибудови до існуючих шкільних споруд, які потребували розширення [5, арк. 4].

Однак у формуванні, збереженні та використанні матеріальної бази місцевих навчальних закладів склалася специфічна проблема: масове захоплення шкільних приміщень організаціями та установами, які до системи освіти не мали жодного стосунку. Підтвердженням того, що згадане явище носило повсюдний характер, виступає спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 11 жовтня 1940 р. «Про використання шкільних приміщень не за призначенням». Це питання вивчалось і на рівні Тернопільського обкому КП(б)У та Тернопільського облвиконкому. Відповідальним працівникам облвиконкому та облвно доручено перевірити фактичний стан використання шкільних приміщень в області. У доповідній записці, в якій відображено результати перевірки, вказано на низку фактів захоплення шкільних площ іншими організаціями і навіть службовими особами. На підставі матеріалів перевірки президія Тернопільського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У 13 листопада 1940 р. приймають спільну постанову, в якій зобов'язують голів райвиконкомів і секретарів райкомів КП(б)У забезпечити звільнення і передачу відділам народної освіти шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням. Зокрема, в Бучацькому районі – школу III ступеня м. Бучач – від народного суду; в Бережанському районі – початкову школу с. Гіновича – від кооперації; в Катербурзькому районі – неповну середню школу с. Горинка – від райздороввідділу і початкові школи сіл Дедеркали та Підгайці – від кооперації; в Микулинецькому районі – неповні середні школи сіл Настасів і Серединва – від сільрад; у Підволочиському районі – перший поверх неповної середньої школи м. Підволочиськ – від сільради, комунвідділу та шляхіввідділу; в Пробіжнянському районі – неповні середні школи сіл Товстенке і Кривеньке – від медпункту і квартир; у Скалатському районі – неповну середню школу с. Остап'є – від сільради; у Струсівському районі – дві кімнати (класи) неповної середньої школи с. Дарахів – від сільради; у Чортківському районі – початкові школи сіл Заболотівка, Слобідка, Шульганівка, Залісся, Колодзяни – від сільрад, кооперації, молочарні та клубу. Додатково районне керівництво зобов'язали виявити і негайно звільнити усі шкільні приміщення, що не зазначені в цьому рішенні, але використовуються різними установами та особами. Такі приміщення мали бути негайно передані міськвно та райвно [1, арк.114].

Відсутність необхідної кількості навчальних площ у функціонуючих закладах освіти та шкільних приміщень у більшості населених пунктів актуалізувала проблему шкільного будівництва, особливо приміщень для середніх шкіл. Вже на перший квартал 1940 р. в області заплановано будівництво середніх шкіл у Тернополі, Збаражі, Кременці та Підгайцях [2, арк. 29]. Слід зауважити, що питання розширення матеріально-технічної бази освітніх закладів низового рівня шляхом будівництва нових приміщень перебувало на постійному контролі обкому КП(б)У та облвиконкому. 25 липня 1940 р. Тернопільський облвиконком у постанові «Про підсумки 1939–1940 навчального року та про підготовку до нового навчального року» вказував на незадовільну діяльність керівництва окремих районів із організації робіт із завершення перехідного будівництва шкіл. Для виправлення ситуації облвиконком зобов'язує облвно, облплан, райвиконкоми і міськради закінчити і прийняти до 15 серпня 1940 р. роботи з капітального ремонту та перехідного будівництва шкіл, для чого забезпечити ці об'єкти необхідними будівельними матеріалами, а при їх прийомі особливу увагу звернути на якість виконаних робіт [3, арк. 46].

Не залишилася поза контролем обласної влади і сільська школа: 13 листопада 1940 р. Тернопільський обком КП(б)У і Тернопільський облвиконком спільним рішенням затверджують «План капітальних робіт на четвертий квартал 1940 р. по Облнаросвіті (об'єкти сільського шкільного будівництва за рахунок позалімітних капіталовкладень)». До плану включено 40 сільських шкіл у 20 районах області: Бережанському – Нараївська; Білобожницькому – Криволудська і Черкашівська; Борщівському – Вовківська і Шершенівська; Бучацькому – Білявська; Вишнівецькому – Котюжинська, Кунинецька, Чайчинська, Колодненська; Гусятинському – Суходільська і Городинська; Гримайлівському – Калагарівська і Лубківська; Заложцівському – Олівська; Золотниківському – Гниловодівська і Беневська; Збаразькому – Великолуб'янківська; Копичинському – Верховецька і Карашівська; Козівському – Хоробівська, Великоплавучівська, Теофіпільська, Августівська; Кременецькому – Сапанівська і Дінаївська; Ланівецькому – Ванжулівська; Монастириському – Григорівська, Ізабельська і Вичилчанська; Мельницькому – Іване-Пустенська; Микулинецькому – Буцнівська і Юзефівська; Підгаєцькому – Яблунівська і

Угринівська; Пробіжнянському – Соктринська; Підволочиському – Богданівська, Супранівська і Підволочиська; Струсівському – Різвянівська [1, арк. 103].

Конкретний і персональний контроль за виконанням робіт на зазначених об'єктах покладался на керівників райвиконкомів і райвно, а загальний – на облвно. Якщо згадана постанова стосувалася загального стану справ із шкільним будівництвом в області, то в інших своїх рішеннях облвиконком неодноразово звертався до конкретних осіб і приймав ухвали щодо персональної відповідальності керівників окремих управлінських чи господарських структур. Зокрема, постановою «Про будівництво шкіл в Теробовлянському і Новосільському районах» облвиконком зазначав, що виконками згаданих районних рад не виконали вказівок обласного керівництва щодо початку робіт з будівництва шкіл в районах з березня 1941 року. З асигнованих для будівництва Новосільської школи 153 тис. крб. і 170 тис. крб. для Малівської і Ілавчеської школи Теробовлянського району на початок травня 1941 р. не коштів і будівельні роботи фактично не розпочато. Виконком Теробовлянської районної ради обмежився призначенням виконроба для будівництва шкіл в селах Ілавче та Малові, а виконком Новосільської райради навіть не призначив виконроба і не організував виконробського пункту. Облвиконком постановою від 5 травня 1941 р. вказував головам виконкомів Новосільської і Теробовлянської районних рад на неприпустиме «затягування» термінів початку будівельних робіт і зобов'язував їх негайно приступити до заготівлі будівельних матеріалів і розпочати будівельні роботи з тим, щоб закінчити будівництво шкіл у передбачені облвиконкомом терміни. Завідувача облвно зобов'язали забезпечити організаційно-технічний нагляд за будівництвом шкіл [4, арк. 39].

Отже, командно-адміністративний та партійний підхід в процесі розбудови освітньої мережі області не був спроможний повністю забезпечити формування матеріально-технічної бази новостворених закладів освіти в ході радянізації Тернопільщини.

Список використаних джерел

1. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр.15, арк. 215.
2. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр.10, арк. 32.
3. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр.17, арк. 76.
4. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр. 37, арк. 64.
5. Там само, ф. Р-21, оп. 3, спр.1, арк. 14.
6. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр.35, арк. 29.
7. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 4.
8. Учебно-наочне приладдя для неповно середніх і середніх шкіл. Каталог на 1941 р. – К., 1941. – 64 с.

Леонид Кравчук

ФОРМИРОВАНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ ВНОВЬ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ХОДЕ СОВЕТИЗАЦИИ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ В ПЕРИОД 1939–1941 ГГ.

В статье рассматриваются главные аспекты реализации советской модели системы образования и воспитания детей Тернопольщины в реконструированных и вновь открывшихся школах в ходе советизации края в 1939–1941 гг.

Ключевые слова: образование, школа, советский учитель, социалистическая культура, комсомолец.

Leonid Kravchuk

FORMATION OF LOGISTICS NEWLY CREATED SOVIETIZATION OF EDUCATION IN THE TERNOPIL REGION DURING 1939–1941

The article deals osnovini aspects of the Soviet model of education and upbringing in Ternopil reconstructed and newly opened schools during the Sovietization edge on the eve of the Second World War.

Key words: education, school, teacher Soviet socialist culture, comsomolets.